

Матюшина І.І.

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національного університету «Одеська юридична академія»*

СИСТЕМНІСТЬ СЛОВА В КОНТЕКСТІ КОМУНІКАЦІЇ

Анотація. В статті розглядається структурна організація смислу слова як елемента комунікації. Запропоновано ієрархічну структуру смислу слова, що включає у себе не тільки традиційно прийняті елементи: предметне та смислове значення, а враховує застосування слова в конкретній комунікації та його входження в більш широкий контекст. У статті розглянутий окремий випадок застосування слова в контексті наукової комунікації — застосування слова як поняття. Описані різні рівні розуміння поняття як системи.

Ключові слова: слово, поняття, смисл, значення, системний метод, комунікація.

Вивчаючи комунікативні процеси, процеси утворення смислу, його інтерпретації, філософи та логіки звертають увагу переважно на структурні особливості текстів, на міжтекстову комунікацію, а слову як найдрібнішому значущому елементу мовленнєвої комунікації, приділяється недостатня увага. Слово — не формальна змінна в мовах живої комунікації. Це ціла система, що працює по тим же принципам організації, що і мова в цілому, і комунікація в цілому. Те ж в логіці можна сказати про поняття — це елемент системи мислення і у той же час — система, порівнянна по складності з мисленням людини в цілому. Отже, **метою** статті є аналіз структурної організації смислу слова як елемента комунікації та його окремого випадку — поняття в системі наукової комунікації.

Слово виділяється як елемент тексту і адресантом і адресатом по канонах даної мови, по канонах мовної діяльності, спільним для всіх учасників комунікації. Слово (словосполучення) виконує функції знака в ситуації спілкування. Структура слова-знака трьохелементна: вона включає саме слово як звуковий або буквенний матеріальний предмет і два види значення: предметне та смислове.

Предметне значення — це здатність слова відсилати до деякого предмета дійсності (матеріальної, ідеальної, культурної). Цей предмет називають референтом, денотатом, екстенсіоналом, а ця здатність слова називається, відповідно референтною, денотатною або екстенсіональною функцією слова.

Смислове значення слова — це здатність слова відсилати нас до деякого образу нашої свідо-

мости; цей образ включає ознаки, за допомогою яких ми можемо впізнати, виділити, відрізнити предмет, про який йде мова, від інших предметів. Смислове значення слова називають також інтенсіоналом, сигніфікатом, конотатом або просто смислом. Щодо природи смислового значення існують дискусії, на які звертає увагу Барбара Хол Парті: одні дослідники вважають, що інтенсіонал — це зміст свідомості, психологічний стан; інші — дотримуються позиції, що це сторона об'єкта-екстенсіонала, що «значення мовної одиниці (у значенні «інтенсіонал») встановлює її екстенсіонал (у тому розумінні, що тотожність інтенсіоналів визначає тотожність екстенсіоналів)» [1, с.305]. Як би те не було, безперечно одне — кожне слово має своє предметне та смислове значення.

Однак у комунікації одне з них може стати головним, явно вираженим, залишаючи «у тіні» інше. Якщо головним, явно вираженим елементом значення слова стає предметне значення, а смислове виражено неявно (або навіть є лише потенційним), то слово набуває функції імені, тобто «знака предмета». Якщо ж головним, явно вираженим елементом значення слова стає смислове значення, а предметне значення виражене неявно, то слово функціонує як предикатор (тобто «знак ознаки»). Головною функцією слова стає тут інтенсіональна (сигніфікативна, конотативна, смислова) функція.

У природних мовах функції імен і предикаторів зафіксовані як головні в іменниках (імена) і прикметниках, прислівниках (предикатори). Але в мовленні і іменники, і прикметники можуть функціонувати і як імена, і як предикатори. Це визначається в комунікативній ситуації. Імена та предикатори, з погляду сучасної логіки і семіотики, — це не різні класи знаків (слів), а різні функції того самого слова: «Ім'я та предикатор, а також поняття розрізняються функціонально залежно від способу вживання слів, словосполучень» [2, с.43]. Слово стає знаком поняття, якщо в даній мові зафіксований «стійкий спосіб зв'язку між предметним і смисловим значенням знака; як смислове значення при цьому виступають не будь-які ознаки, а лише загальні, істотні ознаки предметів»... «Те саме слово в різних ситуаціях

може вживатися то як ім'я, то як предикатор, то як поняття» [2, с.44-45].

Тут ми хотіли б звернути увагу на деякі обставини. По-перше, спосіб вживання слова повинен бути прийнятний у даній мові, у даному соціумі (тобто бути легітимним у цьому соціумі). По-друге, вибір способу вживання слова залежить від комунікативних цілей. Навіть у науковому спілкуванні не всі слова позначають поняття, хоча спосіб вживання слова як знака поняття — необхідний елемент наукової комунікації (не тільки наукової, але наукової — обов'язково). По-третє, зазначені вище способи вживання слова (ім'я і предикатор) у багатьох контекстах можуть сполучатися в одному слові (до речі, у понятті вони сполучаються).

Тепер виникає наступне питання: що є смыслом слова? Чи варто ототожнити смисл слова з тим, що називається смисловим значенням (інтенсіоналом, конотатом, сигніфікатом), або смисл слова — його сукупне значення (предметне значення плюс смислове значення)?

Звертаючи увагу на неоднозначність вживання терміна «смысл» в існуючій літературі по семантиці, у лінгвістичній і філософській літературі, варто визнати доцільним більш широкий підхід, пов'язаний з уявленням про розмаїтість смислів, про розмаїтість способів подання смислів. Зокрема, комунікація в онтологічному аспекті актуалізує предметні значення слів, які, по суті, є елементами смислу знаків, що вказують на предмет. Тому предметне значення також належить до смислу слова, а смислове та предметне значення є різнорівневими елементами однієї системи смислу в широкому його розумінні.

Перевага системного підходу до поняття «смысл» слова полягає в тому, що він дозволяє предметне та смислове значення слова не вважати просто однорівневими елементами смислу, а побачити суттєвий зв'язок між ними усередині єдиного смислу. Особливо наочно це видно в понятті. Предметне значення — це субстрат; смислове значення — це ті властивості субстрату, які виділяються в ньому в якості істотних, і по яких ідентифікується субстрат у якості такого. А вибір цих властивостей здійснюється з урахуванням цілей людини, завдань, які він вирішує за допомогою цього поняття (пізнавальних, комунікативних).

Різниця між ім'ям і предикатором, зокрема, може бути зрозуміла саме як розходження структурних варіантів представлення смислу слова; один іде від слова до предметного значення через уже відоме смислове значення (предикатор); інший — від слова до смислового значення через предметне значення (ім'я).

Але якщо позначити структуру смислу слова в більш широкому її розумінні, то схема буде мати вигляд: смисл (у широкому розумінні) — це (1) предметне значення + (2) смислове значення + (3) ті трансформації, які з ними відбуваються у процесі «живої» комунікації + (4) їхній зв'язок, що проявився в даній комунікативній ситуації + (5) зв'язок попередніх факторів 1-4 з більш широким смисловим полем, елементом якого є значення даного слова (смисловий контекст свідомості комуніканта, смисловий контекст соціуму, культури, універсуму культур і т.д.). Цей смисловий контекст не зводиться тільки до концептуальних систем комунікантів (за концепцією Р.Павільоніса), до фундаментальних смислів Г.Фреге. Сюди можуть бути віднесені норми, правила, що регулюють способи вживання слова. Але, знов-таки, перед нами не однопорядкові елементи смислу. Знак «+» тут — це знак системного синтезу, що утворює ієрархію, самим нижнім, підпорядкованим елементом якої є предметне значення.

Комунікативний контекст включає системи цінностей і ціннісних орієнтувань, прийнятих людиною (соціумом); цей контекст містить у собі і архетипи колективного несвідомого, і моделі картин світу, сформовані в надрах духовної сфери філософії, релігії, мистецтва. Схема комунікативної ситуації, побудована семіотикою, на яку ми спираємося, мовчазно припускає, але прямо не вказує, що той, хто продукує смисл та той, хто сприймає, розуміє — вони репрезентують деякий соціум, соціум присутній у них, і, свою чергу, своєю поведінкою, своїм вибором способів подання інформації в «живій» комунікації вони можуть істотно впливати на все смислове поле соціуму, спілкуватися із цим полем. Це смислове поле, мабуть, і є той універсальний, єдиний, цілісний Смысл, що поєднує концепти даної культури і який одні називають духовним світом людства, інші — Богом (А.Ф.Лосев, наприклад, вважав символічні форми способом вираження Божественної сутності світу, а слова — вираженням першосутності кожного явища; П.Флоренський бачив у слові посередника в енергійному зв'язку Бога та людини).

Відносна самостійність значень слів виявляється в тому, що вони функціонують не тільки в реченнях живої комунікації, але і окремо, як одиниці, що несуть смисл. Крім того, значення слова як інваріант колишніх вживань у спілкуванні як би «консервується» у словниках.

Тому значення слова може бути розглянуте не тільки як субстрат якоїсь більш складної смислової єдності, але і як самостійна система, самостійний смисл. Поняття є одним з видів значення слова, що панує в науковій комунікації. Зміна

значень понятійних рядів стає останнім часом предметом спеціального вивчення в семіотиці [2]. Оскільки понятійні значення розглядаються при цьому в єдності зі способами їхнього входження в інтелектуальне життя певного часу, з урахуванням їх значущості, то тут можна говорити про те, що відповідні слова мають не тільки значення, але й смисл, і ці смисли здатні розвиватися.

Наукове поняття — це найбільше строго регламентований варіант значення слова. Тут свобода тлумачення зведена до мінімуму. Для термінів однозначність смислу є нормою. Але комунікативне життя поняття виходить далеко за рамки заданої логікою схеми: слово — обсяг (предметне значення) — зміст (сміслове значення). Саме поняття показує, що смисл у широкому його розумінні не детермінований тільки мовою, не виникає і не функціонує лише як елемент тексту, знакової форми. Те ціле, у яке входить наукове поняття, — це життя наукового знання, процес його одержання, подання, переробки, передачі, зберігання.

Слово, що позначає наукове поняття, здобуває свій смисл, свою значимість у системі наукового знання прямо пропорційно тому внеску, що дане поняття вносить у теорію, у практичне застосування теорії, у систему теорій, інформаційний простір науки і навіть інформаційне поле культури. Деякі поняття стають категоріями, а деякі концептами культури, що фіксують фундаментальні цінності.

Підкреслюючи величезну роль наукових понять, що виходить далеко за межі їхнього логічного ядра, Ст. Тулмін стверджує, що «кожне поняття — це інтелектуальний мікроінститут» [3, с.171].

Тут мається на увазі, що крім логічного ядра кожне поняття має свої виміри в науковому пізнанні — воно повинне бути релевантне і ефективно в процесі рішення певних завдань. Кожне поняття має правила і межі свого застосування. Є універсальні правила вживання понять, що формулюються логікою, а є локально закріплені правила, що регулюють зв'язок понять із темою, з теорією, науковою парадигмою. Тулмін справедливо відзначає, що поняття не вічні в якості еталонів і інструментів раціональності: «...вчений, що не вміє критикувати та змінювати свої поняття там, де цього вимагають колективні цілі його дисципліни, порушує «обов'язки» своєї наукової «станції»...» [3, с.171]. Тут, як бачимо, Тулмін звертає увагу на динамізм, мінливість смислу наукового терміна, обумовленого динамізмом розвитку науки. Межі стійкості смислу наукового поняття задає наука.

Значенням слова може бути не тільки наукове поняття, але поняття повсякденної свідомості. Лінгвісти розрізняють у цьому випадку способи уточнення значення відповідного слова —

уточнення значення наукового поняття здійснюється за допомогою визначення в енциклопедіях, а уточнення значення повсякденного поняття — за допомогою тлумачення в словниках [4, с.86-99]. І ті, і інші процедури уточнення підкоряються правилам. Правила ці теж не є незмінними. До традиційних правил співмірності, заборони кола і визначеності в сучасних підручниках логіки додають нові, наприклад, правила цілісності і простоти [5, с.102-107].

На наш погляд ці теоретико-системні правила комунікативно виправдані, тому що їхнє виконання підвищує ефективність комунікації, що забезпечує конструктивність діалогу і взаєморозуміння його учасників.

При всій мінливості та динамічності понять, вони залишаються найбільш стійкими елементами смислу усередині наукового знання. Вони конденсують у собі пізнавальний досвід і тому залишаються одним з головних способів «упакування» знання при його передачі та зберіганні. О. Ф. Асмус помічає, що критика раціональності, інтелектуалізму не випадково починається із критики понять: «У понятті антиінтелектуалісти завжди бачили свого споконвічного та найсильнішого ворога» [6, с.265].

Таким чином, системність смислу, вираженого поняттям, може бути розглянута в декількох планах.

По-перше, саме поняття — системно організований смисл, «клітинка» смислу. Поняття є системою: субстратом у ній є те, що називають предметним значенням, структурою цієї системи є ознаки, включені в зміст поняття, або його смислове значення: саме ці ознаки задають, що належить до субстрату (обсягу) поняття, а що не належить. Загальний, істотний, необхідний характер цих ознак дозволяє говорити про нормативність поняття. В.О.Светлов вважає, наприклад: «У силу того, що кожне поняття виражає суму якихось необхідних умов, всі поняття носять нормативний характер. Це означає, що в тій реальності, у якій живе та діє людина, не тільки поняття повинні відповідати своїм речам, але і речі повинні відповідати своїм поняттям. Нормативний характер понять означає також, що можуть існувати поняття, для яких ще не відкриті відповідні речі» [7, с.29-30].

Ознаки, що включені в зміст поняття, у свою чергу, детерміновані цілями пізнання, практичними та теоретичними завданнями, що розв'язуються, темами дослідження в широкому значенні цього слова [8]. Цільові та тематичні установки виконують роль концептів, що детермінують вибір змісту поняття та створюють можливість поняття бути смислом, мати сенс, тобто бути причетним

до відповіді на питання «для чого?». Ціннісно-нормативний аспект поняття і дозволяє говорити не тільки про те, що є значення якогось терміна, але й про те, що він виражає смисл.

По-друге, системність поняття може вивчатися як його причетність до системи знання вже в якості субстрату. Для наукового поняття це означає входження в систему наукового знання; наприклад, у наукову парадигму, науково-дослідну програму, у тематичну цілісність, у наукову комунікацію в широкому її розумінні (в інформаційному та соціально-організаційному планах) [9, с. 24].

Фахівці, що вивчають наукову комунікацію, відзначають тенденцію до «постійного зростання вартості будь-якого елемента цілісної системи науково-технічної комунікації» [9, с. 31]. Роль міжособистісної комунікації в процесі функціонування понятійних смислів при цьому описується за допомогою таких характеристик: оперативність, вибірковість, наявність оцінки і синтезу, витяг прикладного смислу, передача неформульованого смислу, супроводження зворотним зв'язком [9, с. 112-113].

Все це, безумовно, стосується функціонування наукових понять, ролі мовчазно прийнятих зразків, правил, норм, що діють як установки при створенні, розумінні і трансляції понять у науці.

По-третє, системність поняття може бути зрозуміла в історичному вимірі як спосіб входження в деякий понятійний ряд, що виник історично і репрезентує комунікацію не в одній системі, що належить певному історичному часу, а між системами наукового знання, що належать різним епохам.

По-четверте, системність поняття можна розуміти як цілісність знання і цінності, раціонального і емоційного його компонентів («експресивний смисл» Е.Кассирера). Наукове поняття прагне позбутися від цього компонента за допомогою введення штучних мов, за допомогою обмежень, що вводять для природних мов. Але практично емоційний ореол непереборний і присутній навіть у самих абстрактних понять, що добре відомо будь-якому теоретикові. Проявляє себе цей «ореол» у комунікації, у тому числі в автокомунікації.

У всіх цих аспектах сигніфікативне значення детермінує референціальне значення, є способом подання референціального значення, що залежить, у свою чергу, від більш широкого контексту пізнання, комунікації. От чому, повертаючись до питання про різні розуміння інтенціоналу, що аналізує Б.Холл Парті, ми схильні приєднатися до думки, що екстенціонал встановлюється за допомогою інтенціоналу, а не навпаки. Але вже в контексті семіотики, філософії необхідно поставити проблему детермінованості способів подання

інформації про світ у більш широкому контексті, у контексті комунікації, «життєвого світу».

Отже, смисл слова як система включає в себе предметне, смислове значення, їх трансформації в процесі комунікації, їх зв'язок між собою та більш широким комунікативним контекстом (фундаментальним та ситуативним). Системність поняття включає в себе системно організований смисл слова, його причетність до певної системи знання, причому історично обумовленої системи, та єдність його раціонального та емоційного компонентів.

Література:

1. Парти Б. Холл. Грамматика Монтегю, мысленные представления и реальность / Б. Холл Парти // Семіотика: Антологія. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — С. 304-324.
2. Сумарокова Л.Н. Основы логики / Л.Н. Сумарокова. — Одеса: Юридична література, 2000. — 264 с.
3. Тулмин Ст. Человеческое понимание: Пер. с англ./ Ст. Тулмин. — М.: Прогресс, 1984. — 327 с.
4. Социально-лингвистические исследования. Сб. научн. трудов. / Под ред. Л. П. Крысина и Д. Н. Шмелёва. — М.: Наука, 1978. — 232 с.
5. Тульчинский Г.Л. Проблемы осмысления действительности. Логико-философский анализ / Г.Л. Тульчинский. — Л.: Ленинградский университет, 1986. — 177 с.
6. Асмус А.Ф. Алогизм Уильяма Джемса / А.Ф. Асмус // Асмус А.Ф. Историко-философские этюды. — М.: Мысль, 1984. — С.262-300.
7. Светлов В.А. Практическая логика. Учебн. пособие / В.А. Светлов. — С.-Пб.: МиМ, 1997. — 668 с.
8. Хмелева А.П. Системный подход в исследовании значения знака (историко-методологический аспект) / А.П. Хмелева // Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. — Новосибирск, Наука, 1986. — С.48-55.
9. Коммуникация в современной науке. Сб. переводов с англ. / Сост., общ. ред. и вступит. статья Э.М. Мирского и В.Н. Садовского. — М.: Прогресс, 1976. — 438 с.

Матюшина И.И. Системность слова в контексте коммуникации. — Стаття.

Аннотация. В статье рассматривается структурная организация смысла слова как элемента коммуникации. Предложена иерархическая структура смысла слова, которая включает в себя не только традиционно принятые элементы: предметное и смысловое значение, а учитывает использование слова в конкретной коммуникации и его вхождение в более широкий контекст. В статье рассмотрен частный случай применения слова в контексте научной коммуникации — употребление слова как понятия. Описаны различные уровни представления понятия как системы.

Ключевые слова: слово, понятие, смысл, значение, системный метод, коммуникация.

Matiushyna I.I. Systemacity of the word in the context of communication. — Article.

Summary. The article presents structure of sense of the word as communication element. The paper analyzes hierarchical structure of sense of the word. This structure includes of extension, intension, it considers use of the word in a specific communication and it considers entry of the word into a wider context. The article studies a special case of application of the word in the context of a scientific communication — the use of the word as concepts. The author features different levels of representation of concept as systems.

Keywords: word, concept, sense, meaning, system method, communication.